IIP
IIPIMRJ
International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal

Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

कौशल्य विकास: महिला उद्योजकतेचा नवा पाया

सुनिता अमृतसागर
विभागप्रमुख, वाणिज्य विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव

Article Info

Article History:
Received: 31st Dec 2025
Accepted: 15th Jan 2026
Published: 22nd Jan 2026

Keywords:

कौशल्य विकास
महिला

ABSTRACT

उद्योजकता ही आर्थिक प्रगतीची मुख्य प्रेरक शक्ती मानली जाते. महिलांचा उद्योजकतेमधील सहभाग वाढविणे हे केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक समतेच्या दृष्टीनेही अत्यंत आवश्यक आहे. उद्योजकता ही आर्थिक विकास आणि नवोपक्रमाचे इंजिन म्हणून व्यापकपणे ओळखली जाते. अलिकडच्या दशकांमध्ये, महिला उद्योजकतेने जागतिक स्तरावर लक्ष वेधले गेले. कारण तिच्यात लिंग समानता वाढविण्याची, गरिबी कमी करण्याची आणि समावेशक विकासाला चालना देण्याची क्षमता आहे. महिला उद्योजक घरगुती उत्पन्न वाढवतात, रोजगारनिर्मिती करतात आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासात योगदान देतात. महिलांच्या मालकीचे उद्योग केवळ घरगुती उत्पन्नातच नव्हे तर समुदाय कल्याण आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतही योगदान देतात.तथापि, महिला उद्योजक बहुतेकदा सूक्ष्म आणि लघु उद्योग पातळीवर काम करतात. भारतीय संविधान महिलांना पुरुषांइतकेच अधिकार देते आणि त्यांना राष्ट्राचे कायदेशीर नागरिक म्हणून ओळखते. घरातील कामे आणि मुलांची देखभाल करण्यासोबतच, महिला अनेकदा कुटुंबाला मदत करणाऱ्या, उदरनिर्वाहासाठी शेती करणाऱ्या, घरगुती सूक्ष्म-उद्योजक किंवा कमी मोबदल्यात काम करणाऱ्या हंगामी मजूर म्हणून काम करतात. त्यामुळे त्यांच्या प्रशिक्षणाच्या गरजा पुरुषांपेक्षा वेगळ्या असतात.विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये, कौशल्याचा अभाव, सामाजिक रूढी, मर्यादित शिक्षण आणि संसाधनांपर्यंतची मर्यादित पोहोच यांचा एकमेकांशी संबंध येतो, ज्यामुळे महिलांसाठी उद्योजकता एक आव्हानात्मक प्रयत्न ठरतो.कोणत्याही राष्ट्राचा आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या विकास करण्याची क्षमता त्या देशातील लोकांच्या ज्ञान आणि कौशल्याच्या आधारावर अवलंबून असते. कौशल्य हे नोकरी आणि कामगार यांच्यातील पूल आहे. महिला उद्योजकांना भेडसावणाऱ्या सर्वात महत्त्वाच्या अडचणींपैकी एक म्हणजे पुरेशी कौशल्ये आणि क्षमतांचा अभाव. महिलांना सक्षम करण्यासाठी, त्यांची उत्पादकता वाढवण्यासाठी आणि त्यांच्या उद्योगांचे अस्तित्व आणि वाढ सुधारण्यासाठी कौशल्य विकासाकडे एक धोरणात्मक हस्तक्षेप म्हणून पाहिले जात आहे. कौशल्यांचा अभाव हा महिला उद्योजकतेसमोरील एक प्रमुख अडथळा ठरतो. त्यामुळे कौशल्य विकासाचे महत्त्व अधिकाधिक अधोरेखित होत आहे. २१ व्या शतकात 'विकसित भारत @२०४७' हे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी महिलांचा सहभाग अनिवार्य आहे. सध्या भारतात जवळपास २०% पेक्षा जास्त सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग महिलांच्या नेतृत्वाखाली चालतात. परंतु, व्यवसायाची केवळ 'इच्छा' असणे पुरेसे नाही; त्याला 'कौशल्याची' जोड मिळणे आवश्यक आहे. कौशल्य विकास हा केवळ प्रशिक्षणाचा भाग नसून तो आत्मविश्वास निर्माण करण्याचा एक मार्ग आहे.जागतिक अर्थव्यवस्थेत महिला उद्योजकता हा विकासाचा एक प्रमुख घटक बनला आहे. भारताच्या संदर्भात, महिला केवळ घर सांभाळणाऱ्या नसून त्या आर्थिक क्रांतीचे नेतृत्व करत आहेत. तथापि, इच्छाशक्ती असूनही तांत्रिक आणि व्यावसायिक कौशल्यांच्या अभावामुळे अनेक महिला उद्योगात अयशस्वी ठरतात. म्हणून महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी कौशल्य विकासाच्या भूमिकेचा शोध घेईल आणि यात अस्तित्वात असलेले अडथळे दूर करून एक सक्षम उद्योजकीय परिसंस्था तयार होण्यास मदत होईल म्हणून हा प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सदर विषय निवडला आहे.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Amritsagar, S. (2026). **कौशल्य विकास: महिला उद्योजकतेचा नवा पाया.** *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ)*, 3(1), 264–269.

प्रास्ताविक:

उद्योजकता ही आर्थिक प्रगतीची मुख्य प्रेरक शक्ती मानली जाते. महिलांचा उद्योजकतेमधील सहभाग वाढविणे हे केवळ आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक समतेच्या दृष्टीनेही अत्यंत आवश्यक आहे. उद्योजकता ही आर्थिक विकास आणि नवोपक्रमाचे इंजिन म्हणून व्यापकपणे ओळखली जाते. अलिकडच्या दशकांमध्ये, महिला उद्योजकतेने जागतिक स्तरावर लक्ष वेधले गेले. कारण तिच्यात लिंग समानता वाढविण्याची, गरिबी कमी करण्याची आणि समावेशक विकासाला चालना देण्याची क्षमता आहे. महिला उद्योजक घरगुती उत्पन्न वाढवतात, रोजगारनिर्मिती करतात आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासात योगदान देतात. महिलांच्या मालकीचे उद्योग केवळ घरगुती उत्पन्नातच नव्हे तर समुदाय कल्याण आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतही योगदान देतात.तथापि, महिला उद्योजक बहुतेकदा सूक्ष्म आणि लघु उद्योग पातळीवर काम करतात. भारतीय संविधान महिलांना पुरुषांइतकेच अधिकार देते आणि त्यांना राष्ट्राचे कायदेशीर नागरिक म्हणून ओळखते. घरातील कामे आणि मुलांची देखभाल करण्यासोबतच, महिला अनेकदा कुटुंबाला मदत करणाऱ्या, उदरनिर्वाहासाठी शेती करणाऱ्या, घरगुती सूक्ष्म-उद्योजक किंवा कमी मोबदल्यात काम करणाऱ्या हंगामी मजूर म्हणून काम करतात. त्यामुळे त्यांच्या प्रशिक्षणाच्या गरजा पुरुषांपेक्षा वेगळ्या असतात.विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये, कौशल्याचा अभाव, सामाजिक रूढी, मर्यादित शिक्षण आणि संसाधनांपर्यंतची मर्यादित पोहोच यांचा एकमेकांशी संबंध येतो, ज्यामुळे महिलांसाठी उद्योजकता एक आव्हानात्मक प्रयत्न ठरतो.कोणत्याही राष्ट्राचा आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या विकास करण्याची क्षमता त्या देशातील लोकांच्या ज्ञान आणि कौशल्याच्या आधारावर अवलंबून असते. कौशल्य हे नोकरी आणि कामगार यांच्यातील पूल आहे. महिला उद्योजकांना भेडसावणाऱ्या सर्वात महत्त्वाच्या अडचणींपैकी एक म्हणजे पुरेशी कौशल्ये आणि क्षमतांचा अभाव. महिलांना सक्षम करण्यासाठी, त्यांची उत्पादकता वाढवण्यासाठी आणि त्यांच्या उद्योगांचे अस्तित्व आणि वाढ सुधारण्यासाठी कौशल्य विकासाकडे एक धोरणात्मक हस्तक्षेप म्हणून पाहिले जात आहे. कौशल्यांचा अभाव हा महिला उद्योजकतेसमोरील एक प्रमुख अडथळा ठरतो. त्यामुळे कौशल्य विकासाचे महत्त्व अधिकाधिक अधोरेखित होत आहे. २१ व्या शतकात *'विकसित भारत @२०४७'* हे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी महिलांचा सहभाग अनिवार्य आहे. सध्या भारतात जवळपास २०% पेक्षा जास्त सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग महिलांच्या नेतृत्वाखाली चालतात. परंतु, व्यवसायाची केवळ 'इच्छा' असणे पुरेसे नाही; त्याला 'कौशल्याची' जोड मिळणे आवश्यक आहे. कौशल्य विकास हा केवळ प्रशिक्षणाचा भाग नसून तो आत्मविश्वास निर्माण करण्याचा एक मार्ग आहे.जागतिक अर्थव्यवस्थेत महिला उद्योजकता हा विकासाचा एक प्रमुख घटक बनला आहे. भारताच्या संदर्भात, महिला केवळ घर सांभाळणाऱ्या नसून त्या आर्थिक क्रांतीचे नेतृत्व करत आहेत. तथापि, इच्छाशक्ती असूनही तांत्रिक आणि व्यावसायिक कौशल्यांच्या अभावामुळे अनेक महिला उद्योगात अयशस्वी ठरतात. म्हणून महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी कौशल्य विकासाच्या भूमिकेचा शोध घेईल आणि यात अस्तित्वात असलेले अडथळे दूर करून एक सक्षम उद्योजकीय परिसंस्था तयार होण्यास मदत होईल म्हणून हा प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सदर विषय निवडला आहे.

उद्योजकता आणि महिला उद्योजक:

महिला उद्योजक म्हणजे अशी स्त्री किंवा महिलांचा समूह, जो एखाद्या व्यावसायिक उपक्रमाची सुरुवात करतो, त्याचे आयोजन करतो आणि तो चालवतो. भारत सरकारद्वारे महिला उद्योजकाची व्याख्या अशी केली जाते की "असा उद्योग ज्याची मालकी आणि नियंत्रण एका महिलेकडे आहे, ज्यामध्ये तिची आर्थिक भागीदारी किमान ५१% आहे आणि त्या उद्योगात निर्माण झालेल्या रोजगारांपैकी किमान ५१% रोजगार महिलांना दिला जातो." यावरून हे स्पष्ट होते की, महिलांना आता जास्त काळ घरापुरते मर्यादित ठेवता येणार नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रभावानंतर, महिला केवळ घरातील कामातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही आपला ठसा उमटवत सातत्याने पुढे जात आहेत. यावरून ही बाब सिद्ध होते की, महिला आपल्या घरामध्ये आणि करिअरमध्ये उत्तम समन्वय साधू शकतात. शेवटी असा निष्कर्ष काढता येतो की, कोणत्याही विकसनशील देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महिला या अत्यंत महत्त्वाच्या घटक आहेत. महिला उद्योजकता म्हणजे व्यवसाय मालकी, निर्मिती आणि नियंत्रणाचे असे कार्य, जे महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करते आणि समाजातील त्यांची आर्थिक शक्ती तसेच स्थान वाढवते. उद्योजकता आता केवळ कोणत्याही एका लिंगापुरती मर्यादित राहिलेली नाही. त्याऐवजी, बहुआयामी आर्थिक दबावांमुळे महिला आता पुढे सरसावल्या आहेत आणि त्यांना जाणीव झाली आहे की, त्यांच्या कुटुंबाचे अस्तित्व आणि स्वतःची क्षमता ही पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करण्यातच आहे.

संशोधन उद्दिष्टे:

सदर शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी कौशल्य विकासाच्या भूमिकेचा सखोल अभ्यास करणे आहे. यासाठी खालील चार प्रमुख उद्दिष्टे ठरवण्यात आली आहेत ते पुढीलप्रमाणे;

१. कौशल्य विकासाचा महिला उद्योजकतेवरील प्रभाव अभ्यासणे.
२. महिला उद्योजकांसाठी आवश्यक कौशल्य क्षेत्रांची ओळख करणे.

३. कौशल्य विकासातील अडचणींचे विश्लेषण करणे.

४. महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंध प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि दुय्यम संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. या अभ्यासात प्राथमिक माहिती गोळा करण्याऐवजी विद्यमान प्रकाशित स्रोतांमधून उपलब्ध माहितीचा संकलन, विश्लेषण आणि व्याख्या केली आहे. हे पद्धती निवडण्याचे मुख्य कारण म्हणजे विषयाचा व्यापक आढावा घेणे, सरकारी योजना, सांख्यिकी आकडेवारी, विद्यमान संशोधन आणि धोरणात्मक दस्तऐवज यांचा एकत्रित अभ्यास करणे आहे. मात्र फक्त दुय्यम स्रोतांवर अवलंबून असल्याने प्राथमिक क्षेत्रीय अभ्यासाचा अभाव आहे.

कौशल्य विकास:

व्यावहारिक पातळीवर मानवी जीवनामध्ये विविध प्रकारची कौशल्ये संपादित करणे आवश्यक व महत्त्वाचे आहे. खाजगी व व्यावसायिक अशा दोन्ही जीवनांमध्ये ही कौशल्ये उपयुक्त व लाभदायक ठरतात. व्यक्तिमत्त्व विकासासाठीसुद्धा विविध कौशल्ये भरीव स्वरूपाचे योगदान करतात. विशिष्ट कार्य व विशिष्ट जबाबदारी यशस्वीपणे व सफाईदारपणे पार पाडण्यासाठी विविध कौशल्ये उपयोगी पडतात. व्यक्तीच्या अंगी असलेले गुण व ज्ञान कल्पकतेने व परिणामकारकपणे वापरण्यासाठी कौशल्ये आवश्यक ठरतात. मानवी उत्क्रांतीच्या विविध अवस्थांमध्येसुद्धा काही कौशल्ये सरावाने आत्मसात केली होती. शिकार, मासेमारी, शेती ह्या प्रारंभिक जीवनपद्धतींमध्ये त्याने आवश्यक ती कौशल्ये शिकून वापरली होती. आज २१ व्या शतकातील प्रगत व आधुनिक जीवनपद्धती मध्ये सुद्धा मानवाला आवश्यक त्या कौशल्यांचे प्रशिक्षण घ्यावे लागते. मानवी उत्क्रांतीच्या प्रारंभिक अवस्थांपासून आजच्या आधुनिक अवस्थांपर्यंत कौशल्य संपादनाची क्रिया अव्याहतपणे सुरू आहे. त्यावरून 'कौशल्य' ह्या संकल्पनेचे महत्त्व व उपयुक्तता स्पष्ट होते, मानवी जीवनाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय अंगांमध्ये 'कौशल्य' संकल्पनेचे अनन्यसाधारण स्थान आहे.

कौशल्य विकास म्हणजे व्यक्तीच्या तांत्रिक, व्यवस्थापकीय, आर्थिक, डिजिटल आणि वैयक्तिक कौशल्यांमध्ये सुधारणा करणे. उद्योजकतेसाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित केल्यास व्यवसायाची कार्यक्षमता, उत्पादकता आणि टिकाव वाढतो. कौशल्य विकास म्हणजे एखाद्या विशिष्ट कामात प्राविण्य मिळवण्यासाठी दिले जाणारे प्रशिक्षण आणि ज्ञान होय. "व्यक्तीची कार्यक्षमता, उत्पादकता आणि गुणवत्ता वाढवण्यासाठी तिला तांत्रिक किंवा व्यावहारिक शिक्षण देणे म्हणजे कौशल्य विकास. "यात केवळ पुस्तकी ज्ञान नसून 'कृतीतून शिक्षण' यावर भर दिला जातो.

महिला उद्योजकांसाठी आवश्यक कौशल्ये:

एखादी महिला जेव्हा उद्योजक बनण्याचे स्वप्न पाहते, तेव्हा केवळ भांडवल असून चालत नाही, तर तिला विविध कौशल्यांची शिदोरी सोबत बाळगावी लागते. आपली कामगिरी उंचावण्यासाठी व विहित जबाबदारी प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी कौशल्य विकासाला पर्याय नाही. पदाच्या व जबाबदारीच्या स्वरूपानुसार काही कौशल्य संपादित करून विकसित करावी लागतात. विभिन्न प्रकारच्या कौशल्याचा विकास केल्यास व्यक्तीच्या वर्तन पद्धती मध्ये गुणात्मक व सकारात्मक सुधारणा होतात. व्यक्तीच्या कामगिरीवरून त्याची प्रतिष्ठा ठरत असते. त्यामुळे कामगिरी अधिक परिणामकारक करण्यासाठी व उंचावण्यासाठी विभिन्न कौशल्याचा परिश्रम पूर्वक विकास करणे आवश्यक आहे. यामुळे आंतरव्यक्तीय संबंध निर्माण होण्यास व वाढण्यास मदत होते.महिला उद्योजकांसाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्यांचे प्रामुख्याने तीन भागांत वर्गीकरण करता येईल.

१. वैयक्तिक आणि मानसिक कौशल्ये:

व्यवसायाची सुरुवात आणि त्याचा दीर्घकाळ टिकाव यासाठी या कौशल्यांची पायाभरणी करणे गरजेचे असते. हे कौशल्ये व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित असतात आणि ते व्यवसायाच्या प्रत्येक आव्हानाला सामोरे जाण्यासाठी आधार देतात. आत्मविश्वास हा या क्षेत्रातील सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. एखादी महिला जेव्हा नवीन व्यवसाय सुरू करते, तेव्हा तिला समाजातील अनेक टीका, शंका आणि अपयशाच्या भीतीला तोंड द्यावे लागते. आत्मविश्वासामुळे ती स्वतःच्या कल्पना आणि निर्णयांवर ठाम राहते, आव्हानांना न घाबरता सामोरे जाते आणि इतरांना प्रेरणा देते. उदाहरणार्थ, बाजारात उत्पादन सादर करताना किंवा गुंतवणूकदारांशी बोलताना आत्मविश्वास तिच्या बोलण्यात आणि वागण्यात दिसला तर विश्वास निर्माण होतो.

जोखीम स्वीकारण्याची तयारी हे दुसरे महत्त्वाचे कौशल्य आहे. व्यवसायात नफा-तोटा, बाजारातील चढ-उतार आणि अनिश्चितता ही नेहमीच असते. जोखीम घेण्याची क्षमता नसेल तर नवीन संधी चुकतात. यासाठी योग्य मूल्यमापन करून, नियोजित जोखीम घेणे आवश्यक आहे. अनेक यशस्वी महिला उद्योजकांनी सुरुवातीला छोट्या जोखमी घेतल्या आणि हळूहळू मोठ्या पायऱ्या उचलल्या. चिकाटी आणि संयम हे यशाचे गुपित आहे. व्यवसायात त्वरित यश मिळत नाही; अनेकदा महिने किंवा वर्षे लागतात. अडचणी आल्यावर हार न मानता सातत्याने प्रयत्न करणे, अपयशातून शिकणे आणि पुन्हा प्रयत्न करणे ही वृत्ती विकसित

करणे गरजेचे आहे. संयमामुळे भावनिक नियंत्रण राहते आणि दीर्घकालीन दृष्टीकोन तयार होतो. निर्णयक्षमता हे आणखी एक महत्त्वाचे कौशल्य आहे. व्यवसायात दररोज अनेक निर्णय घ्यावे लागतात. उत्पादन किंमत ठरवणे, कर्मचारी नियुक्त करणे, मार्केटिंग धोरण ठरवणे इत्यादी. वेळेवर, माहितीवर आधारित आणि धैर्याने निर्णय घेण्याची क्षमता व्यवसायाचा नफा किंवा तोटा ठरवते. चुकीच्या निर्णयातून शिकून पुढे जाणे हेही या कौशल्याचा भाग आहे.

२. व्यावसायिक आणि व्यवस्थापकीय कौशल्ये:

व्यवसाय सुरळीत आणि नफाकारक चालवण्यासाठी ही कौशल्ये अत्यंत आवश्यक आहेत. ही कौशल्ये व्यवसायाच्या दैनंदिन व्यवस्थापनाशी संबंधित असतात. आर्थिक साक्षरता हे आजच्या काळात प्रत्येक उद्योजकासाठी मूलभूत आहे. बजेट तयार करणे, खर्च आणि उत्पन्नाचा हिशोब ठेवणे, GST, इनकम टॅक्स यांचे नियोजन करणे, कर्ज घेणे आणि गुंतवणूक करणे याचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे. अनेक महिला उद्योजक सुरुवातीला आर्थिक गोष्टींमध्ये कमकुवत असतात, पण हे कौशल्य विकसित केल्याने व्यवसाय टिकतो आणि वाढतो. विपणन आणि विक्री ही कौशल्ये उत्पादन किंवा सेवेला ग्राहकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी महत्त्वाची आहेत. उत्पादनाची वैशिष्ट्ये कशी हायलाइट करायची, ग्राहकांची गरज कशी समजून घ्यायची, प्रतिस्पर्ध्यांपेक्षा वेगळे कसे दिसायचे आणि विक्री वाढवायची हे शिकणे आवश्यक आहे. डिजिटल युगात ऑनलाइन विपणनाची रणनीतीही यात समाविष्ट आहे. वेळेचे नियोजन हे विशेषतः महिला उद्योजकांसाठी मोठे आव्हान आहे. घरातील जबाबदाऱ्या, मुलांचे संगोपन, कुटुंब आणि व्यवसाय यांच्यात समतोल साधणे गरजेचे असते. वेळेचे योग्य नियोजन, प्राधान्यक्रम ठरवणे आणि कामाचे वाटप करणे हे कौशल्य विकसित केल्याने तणाव कमी होतो आणि उत्पादकता वाढते. संवाद कौशल्य हे सर्व क्षेत्रात प्रभावी ठरते. ग्राहकांशी बोलणे, पुरवठादारांशी चर्चा करणे, कर्मचाऱ्यांना मार्गदर्शन करणे, तक्रारी हाताळणे हे सर्व प्रभावी संवादावर अवलंबून असते. स्पष्ट, सकारात्मक आणि सहानुभूतीपूर्ण संवादामुळे संबंध मजबूत होतात आणि व्यवसाय वाढतो.

३. तांत्रिक आणि आधुनिक कौशल्ये:

आजच्या डिजिटल युगात स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी आणि वाढण्यासाठी ही कौशल्ये अनिवार्य झाली आहेत. डिजिटल साक्षरता हे आता मूलभूत गरज आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्स जसे Facebook, Instagram, WhatsApp Business, YouTube वापरून उत्पादनाची जाहिरात करणे, ग्राहकांशी संपर्क साधणे, ऑनलाइन ऑर्डर घेणे आणि फीडबॅक मिळवणे हे शिकणे आवश्यक आहे. डिजिटल मार्केटिंग, कंटेंट क्रिएशन आणि ऑनलाइन ब्रँडिंग हे कौशल्ये व्यवसायाला नवीन उंचीवर नेऊ शकतात. ऑनलाइन व्यवहार हाताळण्याचे कौशल्य आज अत्यंत महत्त्वाचे आहे. UPI, नेट बँकिंग, डेबिट/क्रेडिट कार्ड व्यवहार, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म्स वर विक्री करणे हे सहजतेने करता येणे गरजेचे आहे. हे कौशल्य ग्राहकांना सोयीस्कर अनुभव देते आणि व्यवसायाची व्याप्ती वाढवते. नेटवर्किंग हे यशाचे आणखी एक रहस्य आहे. इतर महिला उद्योजक, मेंटॉर्स, पुरवठादार, ग्राहक आणि उद्योगातील व्यक्तींशी संपर्क वाढवणे, त्यांच्याशी चर्चा करणे, नवीन संधी शोधणे आणि सहकार्य करणे हे कौशल्य विकसित केल्याने व्यवसायाला नवीन दिशा मिळते. नेटवर्किंग इव्हेंट्स, ग्रुप्स किंवा ऑनलाइन कम्युनिटीजमध्ये सहभागी होणे यासाठी उपयुक्त ठरते. या सर्व कौशल्यांचा विकास हा सतत चालणारा प्रवास आहे. पुस्तके वाचणे, ऑनलाइन कोर्सेस, कार्यशाळा, मेंटॉरशिप आणि प्रत्यक्ष अनुभवातून हे कौशल्ये विकसित करता येतात. भारतीय सरकारच्या अनेक योजना जसे Stand-Up India, Mudra Yojana, Women Entrepreneurship Platform यातून प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन मिळते. महिला उद्योजक म्हणून यशस्वी होण्यासाठी ही कौशल्ये तिच्या आत्मविश्वासाची, धैर्याची आणि क्षमतेची गुरुकिल्ली ठरतात. ही कौशल्ये विकसित करून ती केवळ स्वतःसाठी नव्हे, तर कुटुंबासाठी, समाजासाठी आणि देशाच्या आर्थिक विकासासाठी योगदान देऊ शकते. प्रत्येक छोट्या पावलाने ती मोठे यश मिळवू शकते!

महिलांसाठी कौशल्य विकासाच्या विविध योजना:

1. प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना (PMKVY)- प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना ही भारतातील कौशल्य विकासासाठीची सर्वात मोठी योजना आहे. आतापर्यंत या योजनेचे चार टप्पे राबवण्यात आले आहेत. प्रधानमंत्री कौशल विकास योजनेमध्ये महिलांचा सहभाग अत्यंत लक्षणीय आहे.

2. मुद्रा योजना- नीती आयोग आणि एसबीआयच्या ताज्या अहवालांनुसार, मुद्रा योजनेने महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात क्रांती घडवून आणली आहे.७०% पेक्षा जास्त कर्जदार महिला आहेत, ज्यांना व्यवसाय वाढवण्यासाठी विनातारण कर्ज मिळते. २०२५-२६ मध्ये महिलांना १० लाख कोटी रुपयांहून अधिक कर्ज वाटप करण्यात आले आहे. या योजनेत महिलांना त्यांच्या व्यवसायाच्या स्वरूपानुसार तीन श्रेणीत कर्ज मिळते.

3. नव्या (NAVYA) आणि स्ववलंबिनी कार्यक्रम- ग्रामीण भागातील मुलींमध्ये उद्योजकीय मानसिकता निर्माण करण्यासाठी हे उपक्रम २०२० नंतर प्रभावी ठरले आहेत.फेब्रुवारी २०२५ मध्ये MSDE ने NITI Aayog च्या 'महिला उद्योजकता प्लॅटफॉर्म' सोबत मिळून हा उपक्रम सुरू केला आहे.उच्च शिक्षण संस्थांमधील (HEIs) विद्यार्थिनींमध्ये उद्योजकतेची मानसिकता निर्माण

करणेहे मुख्य उद्दिष्ट आहे पहिल्या टप्प्यात ईशान्य भारतातील ६ विद्यापीठांमध्ये हा कार्यक्रम राबवला जात असून, तो आता देशभर विस्तारला जात आहे.

४. *'संकल्प' (SANKALP) अंतर्गत उद्योजकता विकास-* मंत्रालयाच्या या योजनेद्वारे उपेक्षित गटातील महिलांसाठी विशेष प्रशिक्षण राबवले जाते.२०२४-२५ या वर्षात सुमारे १५,००० लाभार्थींना उद्योजकता विकास प्रशिक्षण देण्यात आले. NIESBUD आणि IIE या संस्थांद्वारे महिलांना व्यवसाय कसा सुरू करावा, मार्केट लिंकेज आणि फायनान्शिअल मॅनेजमेंटचे मार्गदर्शन दिले जाते.

५. *पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महिला स्टार्टअप योजना-* ही महाराष्ट्र सरकारची महिलांसाठीची सर्वात महत्त्वाची नवी योजना आहे.: महिलांच्या नेतृत्वाखालील स्टार्टअप्सना आर्थिक मदत करून त्यांना स्वावलंबी बनवणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे.स्टार्टअपच्या सुरुवातीच्या टप्प्यावर १ लाख ते २५ लाख रुपयांपर्यंत आर्थिक साहाय्य दिले जाते.निवडून आलेल्या स्टार्टअप्सना शासकीय खर्चाने इनक्यूबेशन आणि मार्गदर्शन दिले जाते. स्टार्टअपमध्ये किमान ५१% मालकी महिलेची असणे आवश्यक आहे.

महिला कौशल्य विकासातील मुख्य अडचणी:

महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी कौशल्य विकास अत्यंत आवश्यक असला तरी त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीत अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक अडचणी येतात. या अडचणींमुळे महिलांना कौशल्य प्रशिक्षणाचा पूर्ण लाभ मिळत नाही. महिला उद्योजकता आणि कौशल्य विकासाच्या मार्गात या अडचणींमुळे अनेकदा महिलांकडे क्षमता असूनही त्या मागे राहतात.

१. *सामाजिक आणि कौटुंबिक अडथळे-* भारतीय समाजात घरकाम आणि मुलांची जबाबदारी प्रामुख्याने महिलांवर असते. त्यामुळे कौशल्य प्रशिक्षणासाठी पुरेसा वेळ काढणे त्यांना कठीण जाते. रूढीवादी मानसिकता असल्यमुळे काही समाजांमध्ये अजूनही महिलांनी बाहेर पडून काम करण्याला किंवा नवीन कौशल्ये शिकण्याला प्रोत्साहन दिले जात नाही. प्रशिक्षणासाठी घराबाहेर पडणे किंवा दुसऱ्या शहरात जाणे यासाठी कुटुंबाची परवानगी मिळवण्यात अडचणी येतात.

२. *आर्थिक अडचणी-* अनेक प्रगत आणि तांत्रिक कोर्सेसचे शुल्क जास्त असते, जे सामान्य कुटुंबातील महिलांना परवडत नाही. स्वतःच्या मालमत्तेचा अभाव असल्यमुळे कर्ज घेण्यासाठी बँकांकडे गहाण ठेवण्यासाठी स्वतःच्या नावावर मालमत्ता नसल्यामुळे भांडवल मिळवण्यात अडचण येते.

३. *माहितीचा अभाव-* अनेक महिलांना सरकारकडून चालवल्या जाणाऱ्या मोफत प्रशिक्षण योजनांची माहिती नसते. तसेच डिजिटल साक्षरतेच्या अभावामुळे त्या ऑनलाइन माहिती किंवा संधी शोधू शकत नाहीत.

४. *पायाभूत सुविधांची कमतरता-* ग्रामीण भागात कौशल्य विकास केंद्रांचा अभाव असल्यमुळे अनेक कौशल्य विकास केंद्रे शहरात असतात, त्यामुळे ग्रामीण महिलांना तिथे पोहोचणे शक्य होत नाही. अनेक सुरक्षेचे प्रश्न निर्माण होतात, प्रवासाची साधने उपलब्ध नसणे किंवा सुरक्षिततेची भीती यामुळे महिला प्रशिक्षणास जाणे टाळतात.

५. *तांत्रिक आणि मानसिक भीती-* तंत्रज्ञानाची भीती बदलत्या तंत्रज्ञानासोबत जुळवून घेताना सुरुवातीला अनेक महिलांमध्ये भीती किंवा न्यूनगंड असतो. मार्केटिंग कौशल्यांचा अभाव असल्यमुळे उत्पादन तयार करण्याचे कौशल्य असूनही ते विकण्याचे धाडस किंवा कौशल्य कमी पडते.

कौशल्य विकासाचा महिला उद्योजकतेवरील प्रभाव:

१. *आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता-* जेव्हा एखादी महिला व्यावसायिक कौशल्य आत्मसात करते, तेव्हा तिचा स्वतःच्या क्षमतेवरचा विश्वास वाढतो. यामुळे त्या धाडसाने निर्णय घेऊ शकतात आणि व्यवसायातील जोखीम पत्करण्यास तयार होतात.

२. *उत्पन्नात वाढ आणि आर्थिक स्थैर्य-* कुशल विरुद्ध अकुशल: अभ्यासानुसार, प्रशिक्षित महिला उद्योजक अकुशल महिलांच्या तुलनेत ३०% ते ४०% अधिक उत्पन्न मिळवतात.त्यांना आपल्या उत्पादनाची गुणवत्ता कशी वाढवायची हे माहित असल्याने त्यांना बाजारात चांगला भाव मिळतो.

३. *तांत्रिक साक्षरता आणि डिजिटलायझेशन-* ई-कॉमर्स: 'स्किल इंडिया' मुळे अनेक महिलांनी आपले उत्पादन Amazon, Flipkart किंवा Etsy वर विकण्यास सुरुवात केली आहे. डिजिटल पेमेंट: यूपीआय आणि सोशल मीडिया मार्केटिंगच्या कौशल्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांचे घरगुती उद्योग आता जागतिक स्तरावर पोहोचत आहेत.

४. *पारंपरिक व्यवसायांचे आधुनिकीकरण-* कौशल्य विकासामुळे पारंपरिक व्यवसायांना आधुनिक रूप मिळाले आहे. कोल्हापुरात महिलांनी पारंपरिक 'कोल्हापुरी चप्पल' बनवण्याचे प्रगत प्रशिक्षण घेतल्यामुळे आता त्या चपलांचे नवनवीन डिझाईन्स परदेशात निर्यात करत आहेत. खाद्य प्रक्रिया साध्या लोणचे-पापड उद्योगाचे रूपांतर आता 'FSSAI' मानांकन प्राप्त ब्रँडेड उद्योगात झाले आहे.

५. *नेटवर्किंग आणि बाजारपेठ जोडणी-* प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे महिलांना इतर उद्योजिकांशी जोडले जाण्याची संधी मिळते. यामुळे कच्चा माल कोठून घ्यावा आणि माल कोठे विकावा, याची साखळी तयार होण्यास मदत होते

सारांश:

महिला उद्योजकतेचा विकास हा आर्थिक प्रगतीबरोबरच सामाजिक सक्षमीकरणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. महिलांना उद्योजक बनण्यासाठी केवळ भांडवल उपलब्ध असणे पुरेसे नसून योग्य कौशल्ये, ज्ञान आणि आत्मविश्वास असणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. या दृष्टीने कौशल्य विकास कार्यक्रम महिला उद्योजकतेला चालना देण्यात मोलाची भूमिका बजावतात.कौशल्य विकासामुळे महिला केवळ 'स्वयंरोजगारी' न राहता 'रोजगार देणाऱ्या' बनत आहेत. एमएसडीई च्या अहवालानुसार, कौशल्य प्राप्त केलेल्या प्रत्येक १० महिलांपैकी ३ महिला स्वतःचा छोटा व्यवसाय सुरू करतात, ज्यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात.महिला उद्योजकता केवळ वैयक्तिक प्रगती नसून ती सामाजिक आणि आर्थिक क्रांती आहे. कौशल्य विकास हा असा घटक आहे जो महिलांना "कामगार" बनवण्याऐवजी "मालक" बनवतो. जर आपण ग्रामीण स्तरावर तांत्रिक आणि डिजिटल प्रशिक्षण पोहोचवले, तर आगामी काळात भारत जागतिक स्तरावर महिला उद्योजकतेचे केंद्र बनेल. कौशल्य विकास हा महिला उद्योजकतेचा खरोखरच 'नवा पाया' आहे. केवळ भांडवल देऊन उद्योजकता वाढत नाही, तर त्या भांडवलाचा योग्य वापर करण्याचे कौशल्य असणे गरजेचे आहे. जर भारताला ५ ट्रिलियन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था बनायचे असेल, तर महिलांच्या कौशल्य विकासावर अधिक गुंतवणूक करणे अनिवार्य आहे.

कौशल्य विकास हा महिला उद्योजकतेचा मजबूत पाया आहे. योग्य प्रशिक्षण, मार्गदर्शन आणि सहाय्य मिळाल्यास महिला यशस्वी उद्योजक बनू शकतात. महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम अधिक प्रभावी, महिलाकेंद्रित आणि बाजाराभिमुख असणे आवश्यक आहे.कौशल्य विकासामुळे महिला उद्योजकतेला चालना मिळते आत्मविश्वास, आर्थिक स्वावलंबन, रोजगारनिर्मिती आणि सामाजिक सशक्तीकरण या सर्व पातळ्यांवर सकारात्मक परिणाम होतो. त्यामुळे महिला उद्योजकता वाढवण्यासाठी सातत्यपूर्ण कौशल्य प्रशिक्षण आणि समर्थन अत्यावश्यक आहे.भारतात आणि विशेषतः महाराष्ट्रात हे परिणाम सकारात्मक आहेत, परंतु शहरी व ग्रामीण भागातील असमानता अजूनही समस्या आहे. महिला उद्योजकतेचा पाया कडक करण्यासाठी कौशल्य प्रशिक्षण, डिजिटल सुविधा, वित्तीय समावेशन आणि बाजारपेठेचे सखोल प्रशिक्षण आवश्यक आहे. ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही भागांतील महिलांना जर योग्य व्यासपीठ आणि प्रशिक्षण मिळाले, तर महिला देशाच्या जीडीपीमध्ये मोठी भर घालू शकतात

संदर्भसूची:

1. Sangharsha Sawale &Madhavee Karpe, Skill Development and Women Entrepreneurs in India Shanlax International Journal of Economics, Vol 8 Issue 1 Dec.2019

2. Babita Chaudhary, The Role of Skill Development in Women Empowerment, International Journal of Development in Social Sciences and Humanities Vol.3 2017

3. S. Koteswari, Women Entrepreneurship and Skill Development: Issue, Challenges and Development, Vol.10 Issue 4 2022

4. देशमुख, स. रा., महिला उद्योजकता: संधी व आव्हाने, पुणे

5. भारत सरकार, कौशल्य विकास व उद्योजकता मंत्रालय – *कौशल्य विकास योजना व कार्यक्रम*

6. महाराष्ट्र शासन, कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता विभाग

7. कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय (MSDE), वार्षिक अहवाल २०२४-२५.

8. जागतिक बँक अहवाल: 'दक्षिण आशियातील महिला आणि व्यवसाय' (२०२४).